

Československo-sovětské vztahy

(Slovníkové heslo pro nedokončený projekt Encyklopedie českých dějin)

Lukáš Babka a Petr Roubal

Obsah:

I. Charakteristika; II. Vývoj vztahů: 1. Vzájemné vztahy v období existence první Československé republiky: a) Politické vztahy, b) Hospodářské vztahy, c) Kulturní vztahy, 2. Československo-sovětské vztahy během druhé světové války, 3. Období satelitní závislosti Československa – a) Politické vztahy, b) vztahy hospodářské, c) Kulturní vztahy, 4. Vzájemné vztahy po roce 1989.

I. Charakteristika

Politické, kulturní a hospodářské vztahy mezi Československem (za druhé světové války územím Protektorátu Čechy a Morava a československým Benešovým exilovým zřízením) a Svazem sovětských socialistických republik (do jeho vzniku v prosinci 1922 míněna především Ruská sovětská federativní socialistická republika). Časově lze toto heslo volně ohraničit uskutečněním bolševického puče v listopadu 1917 (resp. vyhlášením samostatného Československa v říjnu 1918) na jedné straně a pádem komunistického režimu v Československu v listopadu 1989 (resp. rozpadem Sovětského svazu v prosinci 1991) na straně druhé.

II. Vývoj vztahů

1. Vzájemné vztahy v období existence první Československé republiky

a) Politické vztahy

Ještě v poslední fázi první světové války a následně v první etapě existence samostatné ČSR se v československých politických kruzích profilovalo několik postojů k budoucímu přístupu k bolševickému Rusku. První směr představovali pravicoví konzervativní rusofilové ztělesňovaní prvním předsedou československé vlády Karlem Kramářem a členy jím vedené Československé národní demokracie. Ti zcela odmítali uznat existenci bolševického státu a byli ochotni podpořit jakoukoliv snahu o jeho likvidaci a restauraci carského zřízení. Druhá skupina byla reprezentovaná především prezidentem Tomášem Garrigue Masarykem, ministrem zahraničních věcí Edvardem Benešem a kruhem lidí je obklopujících. Rovněž oni vyjadřovali otevřeně odpor k metodám vládnutí komunistů a k existenci bolševické diktatury. Narozdíl od první skupiny však považovali politický vývoj Ruska za jeho vnitřní záležitost.

Byli přesvědčeni o tom, že Leninova vláda se u moci dlouho neudrží. Jejím pádu však nechtěli napomáhat ozbrojenou intervencí, nýbrž aktivní hospodářskou politikou a všestrannou pomocí. Ta měla napomoci postupné korozi režimu a jeho nahrazení demokratickým pluralitním politickým systémem, který měl vládnout namísto rigidního samoděržaví. Třetí přístup k problematice existence SSSR prosazovala různá levicová uskupení více či méně hájící existenci diktatury, v níž viděli uskutečnění socialistických ideálů. V průběhu času sílil vliv extrémistické Komunistické strany Československa, která od svého vzniku v květnu 1921 působila v rámci Třetí internacionály jako její přímý exponent v Československu.

Vzhledem k postavení na politické scéně určoval oficiální zahraniční politiku ČSR kruh Masarykův. Jeho hlavní příspěvek k demokratizaci Ruska – tzv. ruská akce a obecně přítomnost početné ruské, ukrajinské a běloruské emigrace v Československu - představoval po celé meziválečné období (především ze strany SSSR) hlavní limitující faktor rozvoje vzájemných vztahů. Ve svém dlouhodobě negativním přístupu k SSSR zohledňovala ČSR stanoviska spojenecké Francie a dále postoje spojenců z Malé dohody. Zatímco v prvních poválečných letech měli bolševici zájem zejména o prolomení politické izolace, nalezení nějakého spojence v zahraničí a rozšíření revoluce do Evropy, potom pro československé politiky byly vedle hospodářských záležitostí prioritní především problémy spjaté s legiemi v Rusku, které byly izolovány na Sibiři. Teprve po vyřešení tohoto problému mohlo dojít na jaře 1920 k navázání vzájemných styků. Na vzájemnou výměnu nót navázala výměna repatriačních diplomatických misí v červenci 1920 (ruskou vedl v Praze Salomon I. Gillerson, českou v Moskvě mjr. Josef Skála). Jelikož se Gillerson věnoval namísto humanitární činnosti aktivitám veskrze špionážním (o čemž se čeští politici dozvěděli), byl donucen v červnu 1921 ze svého postu odejít. Namísto dosavadních repatriačních misí byly do obou metropolí vyslány početnější obchodní mise v podstatě suplující diplomatické úřady. Stejná forma zastoupení byla zřízena v Kyjevě. Na plném uznání komunistického režimu zatím ČSR zájem neměla.

Dalšího posunu v diplomatických vztazích mezi oběma státy bylo dosaženo po janovské konferenci, která se konala v dubnu a květnu 1922. Zde navázané kontakty byly zúročeny podepsáním Prozatímní smlouvy mezi Československem a Ruskou sovětskou federativní socialistickou republikou (RSFSR) dne 5. 6. 1922. Hlavním smyslem smlouvy byla další specifikace hospodářských kontaktů. Kromě toho však oba státy uznaly své mise, jež získaly diplomatický statut, za výhradní reprezentanty. To znamenalo zánik vpravdě formální mise Vladimira T. Rafalského, vyslance prozatímní ruské vlády, který byl dosud

Prahou uznáván za oficiálního reprezentanta Ruska. Dále oba státy slíbily neutralitu při napadení druhé strany dalším státem a zavázaly se zdržet se politických propagandistických kroků proti druhé straně. Podepsání smlouvy však neznamenal uznání Ruska de iure. Dne 6. 6. 1922 byla signována podobná smlouva s Ukrajinskou sovětskou socialistickou republikou (USSR). Do čela ruského zastupitelství v Praze byl posléze jmenován P. N. Mostovenko, nejvýše postaveným československým diplomatem v Moskvě se stal Josef Girska.

Druhá polovina 20. let a první roky následujícího desetiletí byly ve znamení regrese a výrazného ochlazení vzájemných vztahů. Ačkoliv v souvislosti s vlnou oficiálního uznávání SSSR v roce 1924 Beneš připravoval půdu pro uznání SSSR ze strany ČSR de iure, nakonec z jeho snah sešlo. Důvodů pro tento neúspěch i pro následný úpadek vzájemných vztahů bylo několik: 1) Vnitropolitická situace byla dlouhodobě nepříznivá pro plné uznání SSSR. Určující vliv v parlamentu i ve vládě měly pravicové protikomunistické strany. 2) Přetrvávající averze malodohodových spojenců k československým kontaktům se sovětským státem. Nevyřešená otázka držení Besarábie Rumunskem a opakovaně hlášaná vazba na Romanovce ze strany jugoslávské královské rodiny byly hlavními důvody pro negování snah o domluvu se SSSR. Vrcholem vzájemných vztahů v této době byl podpis úmluvy o definování útočnicka mezi malodohodovými státy, SSSR a Tureckem v červenci 1933. 3) Roku 1926 zhatil pokusy o domluvu sám Beneš, když jako jednu z československých podmínek pro uznání SSSR stanovil, sice legitimně, nicméně zcela naivně, uznání nároků občanů ČSR na náhradu škod způsobených v důsledku občanské války a zestátnění zahraničního majetku provedeného bezprostředně po bolševickém uchopení moci v Rusku. 4) Dobrým vztahům neprospívala ani sama politika SSSR. Opakovaná a stupňovaná šikana československých diplomatů, permanentní útoky na československé politiky v tisku, opakující se případy špionáže a propagandy na našem území, stejně jako evidentní protěžování KSČ - to byly jen některé z důvodů odklonu naší diplomacie od SSSR.

Nástup Adolfa Hitlera k moci v lednu 1933 a zjevně agresivní rétorika německých vládních špiček budily u československých představitelů stále větší obavy o bezpečnost země. Jako významná pojistka z východu se zákonitě musel jevit Sovětský svaz, jehož režim se zdál být definitivně upevněn. Beneš proto víceméně podporoval nové snahy Francie (hlavního garanta československé bezpečnosti) o sblížení se SSSR. Francouzský ministr zahraničí Louis Barthou se snažil oživit myšlenky na vytvoření systému smluv garantujících bezpečnost východních sousedů Německa (tzv. Východní Locarno). V tomto paktu měl hrát SSSR ústřední roli. Shodné postoje zastával i Beneš, který všemožně usiloval o začlenění SSSR do evropských bezpečnostních struktur. Na podzim 1934 se Beneš aktivně zasazoval o přijetí

SSSR do Společnosti národů. V československé politice vůči SSSR byly více tlumeny výhrady ideologické povahy, na váze začaly nabývat prosovětské argumenty založené na geopolitických a bezpečnostních hlediscích. V této atmosféře, podpořené příznivějším vnitropolitickým klimatem v ČSR, další vlnou mezinárodního diplomatického uznávání SSSR, i prosazením individuálního přístupu k této problematice uvnitř Malé dohody, došlo dne 9. 6. 1934 ke vzájemnému československo-sovětskému uznání *de iure*. Prvním československým vyslancem v Moskvě se stal bývalý člen politického vedení československých legií v Rusku Bohdan Pavlů. Jeho protějškem v Praze byl jmenován Sergej S. Alexandrovskij.

Snaha o přijetí tzv. Východního Locarna nakonec selhala. Beneš, který se vždy snažil zajistit bezpečnost země z více geografických stran, musel vzít za vděk připojením k sovětsko-francouzské alianci. Dne 16. 5. 1935, dva týdny po podpisu francouzsko-sovětské bezpečnostní smlouvy, byla v Praze podepsána spojenecká československo-sovětská smlouva. Po jejím podpisu nastalo období intenzivního navazování kontaktů v mnoha oblastech, včetně vojenské a zbrojní. Byly podepsány obchodní a platební dohody; rozvoj zaznamenaly hospodářské styky. Vedle spojenectví s Francií začal Beneš považovat alianci se SSSR za základní kámen československé bezpečnosti.

Podobně jako byla první léta existence samostatného Československa ve znamení úplné negace SSSR a odmítání jakýchkoliv kontaktů, druhá polovina 30. let se nesla ve zcela opačném duchu. V červnu 1935 navštívil Beneš SSSR. Pečlivá režie průběhu návštěvy přispěla k tomu, že Beneš stále více pohlížel na SSSR jako na perspektivní, rozvíjející se a k demokracii mířící zemi, která bude hrát v budoucím rozvoji Evropy pozitivní a určující roli. Početná a vlivná československá levicová inteligence zcela přehlížela (respektive banalizovala) indicie i přímé důkazy poukazující na skutečný vnitřní vývoj SSSR, jež směřoval do období tzv. velkého teroru. Až na pár výjimek (např. historik Jan Slavík) si československá odborná i laická veřejnost, bezpochyby pod vlivem populárních levicových hnutí a stran a umné sovětské propagandy, idealizovala skutečnou podobu sovětského režimu a jeho cíle a odmítala přijmout jakákoliv varování vyplývající z likvidace milionů nevinných lidí.

K jistému posunu v pohledu na sovětský režim došlo až v průběhu moskevských monstrprocesů koncem 30. let. Možná nejvíce má s Československem společného proces s maršálem Michailem N. Tuchačevským. Obavy z případného nového sblížení SSSR a Německa a z obnovení spolupráce jejich armád, stejně jako ze ztráty sovětských bezpečnostních záruk byly důvodem, proč prezident Beneš předal sovětským představitelům

dokumenty – dnes již víme, že podvržené – usvědčující Tuchačevského a další vojenské představitele z tajné spolupráce s wehrmachtem. Ačkoliv českoslovenští političtí reprezentanti existenci i průběh velkých procesů v SSSR registrovali, vyvozovali z jejich průběhů, částečně nezaviněně, značně nepřesné závěry.

Represivní kampaně v SSSR graduující ve 30. letech pochopitelně postihly i Čechy a Slováky, kteří již za carské éry, ale i později, za vlády bolševiků, odešli z Českých a slovenských zemí na východ. Nejpočetnější zastoupení měli ve Volyňské gubernii na Ukrajině, odkud také pocházel největší počet perzekuovaných. K tématu československo-sovětských vztahů patří bezpochyby poválečná reemigrace asi 40 tisíc volyňských Čechů do ČSR, stejně jako další reemigrační kampaň po zhroutilí komunistického režimu.

Reálné nebezpečí ze strany Německa, zjevná pasivita západoevropských států v problematice stability německé východní hranice, slábnutí spojení uvnitř Malé dohody, vliv módních levicových myšlenek uvnitř československé společnosti, to vše, ve spojení s neopodstatněným situováním SSSR do čela boje proti fašismu a absolutním nepochopením skutečných sovětských zahraničněpolitických a velmocenských cílů, přivedlo československou společnost k tragédii roku 1938. K aktivnějšímu přístupu SSSR v otázce československé bezpečnosti nemohla pomoci ani výměna vyslance v Moskvě – roku 1937 se jím stal levicově orientovaný sociální demokrat a posléze oddaný komunist Zdeněk Fierlinger. I přes ujišťování sovětských představitelů, že jejich země v případě potřeby Československu ochotně pomůže, pokud tak učiní i Francie, zůstalo nakonec Československo v dnech mnichovské krize zcela osamoceno. Nic na tom nezměnila ani bezprecedentní žádost Beneše Stalinovi o okamžitou leteckou podporu, poslaná v noci z 27. na 28. 9. 1938, na níž Stalin vůbec nereagoval. Jeden z hlavních garantů československé bezpečnosti – Sovětský svaz – sledující ostatně pragmaticky vlastní zahraničněpolitické cíle, nebyl pozván ani na mnichovská jednání a nečinně přihlížel likvidaci samostatného Československa. Jeho skutečné záměry pochopili o rok později i mnozí dříve zaslepení prosovětští agitátoři, když SSSR v srpnu 1939 uzavřel spojení s Německem, v jehož důsledku brzy došlo k výraznému posunu sovětské hranice směrem na západ a oboustranně výhodné spolupráci SSSR s Německem.

b) Hospodářské vztahy

Československo-sovětské hospodářské vztahy měly v meziválečném období paradoxní charakter, a to ve dvou směrech. První paradox představoval rozpor mezi obrovským potenciálem, který vzájemný obchod nabízel a zanedbatelným významem, který pro obě

ekonomiky představoval. Po skončení první světové války československá ekonomika zdělila dvě třetiny rakouskouherské průmyslové výroby, ale pouze asi jednu čtvrtinu rakouskouherského trhu. Vedle ztráty trhu jí zároveň také scházela celá řada základních surovin (např. bavlna, bauxit, měď, nikl, kaučuk), nebo byla jejich produkce nedostatečná (např. len, olovo, zinek, cín, kůže, železné rudy). Naproti tomu ekonomika sovětského Ruska zaostalá a zničená občanskou válkou nepředstavovala konkurenci pro československé výrobky na světových trzích, ale naopak mohla potenciálně splnit jak roli odbytiště, tak i zdroje surovin. Navíc geografická blízkost spolu s absencí československých pohledávek v sovětském Rusku úzkou spoluprací usnadňovala. Skutečný stav vzájemného obchodu však naprosto neodpovídal těmto možnostem. Celkový objem zahraničního obchodu obou zemí byl zhruba stejný; i podíl vzájemného obchodu se shodně pohyboval kolem 1 % celkového objemu zahraničního obchodu obou zemí, se značnými výkyvy od několika promile počátkem 20. let přes vrchol v roce 1931, kdy vývoz do SSSR dosáhl 3,7 % celkového československého exportu. Například v druhé polovině 20. let činil objem československo-sovětského obchodu zhruba jednu dvacetinu obchodu německo-sovětského.

Druhým paradoxem vzájemných hospodářských vztahů byl jejich poměr ke vztahům politickým. Hospodářské vztahy po dlouhou dobu suplovaly kontakty politické, ale paradoxně tím nabývaly na politickém významu. Jednání o hospodářských smlouvách, o poskytnutí úvěru nebo o výši cel se spíše než hospodářskými ohledy řídilo politickými kritérii. Charakteristickým byl v tomto případě postoj Československé národní demokracie, která se v souladu s protisovětskou politickou linií Karla Kramáře snažila téměř patnáct let blokovat navázání regulérních politických a hospodářských styků, a to v přímém protikladu k ekonomickým zájmům značné části vlastního voličstva. Naopak pro Beneše hospodářské vztahy měly být nástrojem politické změny v Rusku, když doporučoval: „orientovat vše na basi hospodářské a hnáti tím Rusko napravo i politicky.“ Podobně sovětská strana používala zadávání či rušení svých objednávek jako nátlakového prostředku pro vynucení politických cílů, zejména uznání svého státu nejprve de facto a následně i de iure.

V době občanské války československá vláda, v souladu se svou politikou neuznávání sovětské moci, nenavázala žádné hospodářské vztahy s centrální bolševickou vládou, ale pokusila se hospodářsky proniknout do okrajových oblastí bývalého carského Ruska, zejména jižní Ukrajiny, na Kavkaz a Sibiř. V tomto směru sehrály důležitou roli československé legie, které využily kontroly sibiřských komunikací nejen k vojenským, ale i hospodářským cílům. Na návrh vladivostockého představitele Československé národní rady Václava Girsy a prostřednictvím Banky československých legií (Legionbanka), která byla k tomuto účelu

založena 18. 11. 1919 v Irkutsku, legie nakupovaly na Sibiři výhodně zboží a dopravily ho do Terstu, kde byla mezitím zřízena československá obchodní základna.

K navázání hospodářských vztahů se sovětským Ruskem docházelo postupně poté, co Nejvyšší spojenecká rada zrušila 16. 1. 1920 blokádu území obsazených bolševiky a dovolila obchod s představiteli družstevních organizací. Beneš tento postup, prosazovaný Velkou Británií přes odpor Francie, podporoval, a to jako pokračování intervence jinými prostředky. S ohledem na probíhající polsko-sovětský konflikt a negativní stanovisko Francie, Československo postupovalo opatrně: rozhovory probíhaly na polooficiální a soukromé bázi mimo území ČSR. V září 1920 zástupci továren na hospodářské stroje podepsali první smlouvu s Leonidem B. Krasinem, představitelem Centrosojuzu, ústředny ruských družstev; brzy následovala podobná smlouva s Baťovými závody. V této době se obchodu s Ruskem a Ukrajinou věnovaly především dvě hospodářské organizace: syndikát továren na hospodářské stroje Čechomašina (založena 21. 4. 1921), který pod patronací Škodových závodů zahrnoval zejména podniky Ringhoffer, První Českomoravská, Laurin a Klement, Kolben a spol. a Centromise. Centromise coby obchodní sekce Legiobanky sice neměla přímé zastoupení na území Ruska, ale obchody byly prováděny prostřednictvím jejích poboček v Rize, Revalu a v Batumi.

První významnou ekonomickou akcí ve vztahu k sovětskému státu představovala hospodářská a humanitární pomoc, kterou poskytla československá vláda a další subjekty v průběhu hladomoru v letech 1921-1922. Na sovětskou žádost o pomoc reagovala československá vláda okamžitým uvolněním 10 mil. Kč. Současně se snažila svolat mezinárodní poradou o pomoci Rusku, s cílem vnutit sovětské vládě podmínky přijetí pomoci. Pokus mezinárodně koordinovat pomoc se nezdařil, přesto však vládní akce, v jejímž rámci bylo vypraveno celkem šest vlakových transportů, zachránila téměř 20 tisíc lidských životů. Humanitární pomoc se soustředila především do oblastí obývaných krajany. Tvořily ji kromě potravin a léků i zemědělské stroje.

Další formu hospodářské a humanitární pomoci Rusku představoval odchod řady československých občanů, mj. rodiny Alexandra Dubčeka, do Sovětského svazu a zakládání družstev, z nichž nejznámější bylo družstvo Interhelpo.

Prozatímní smlouva mezi Československem a RSFSR, resp. USSR z roku 1922 přinesla významný posun v právním zajištění vzájemných hospodářských vztahů. Přestože smlouva neposkytovala smluvním partnerům takové záruky jako podobná smlouva německo-sovětská, uzavřená v Rapallu, stala se právním základem pro fungování obchodních organizací. Smlouva chránila občanská práva příslušníků druhé země a výslovně zakazovala

konfiskaci majetku druhé strany. Oproti Rapallské smlouvě, která anulovala vzájemné nároky a pohledávky, prozatímní smlouva odkládá řešení tohoto problému na pozdější dobu.

V průběhu 20. let došlo v objemu i ve struktuře československo-sovětského obchodu k výrazným změnám. Československý export tvořily v první polovině 20. let, v souvislosti s hladomorem v SSSR, především potraviny, které v letech 1921-1922 představovaly 76 %, ale v roce 1924 už jen jednu pětinu celkového objemu vývozu. Naopak docházelo k postupnému růstu podílu těžkého průmyslu, který v roce 1925 dosáhl 25 % exportu do SSSR (zvláště železářské zboží a stroje). SSSR se postupně stal téměř monopolním odběratelem takových výrobků, jako jsou parní kotle, hrubé plechy, tyčové železo, ocelové roury. SSSR také představoval nejdůležitějšího zákazníka továren na zemědělské stroje. Z importních položek byl významný zejména dovoz rud (v roce 1929 tvořily asi třetinu celkového československého dovozu z SSSR), a dále gumových výrobků a ropy, jejíž celková československá spotřeba byla téměř z poloviny kryta dovozem ze SSSR. Československo si po celé toto období udržovalo aktivní obchodní bilanci. Jak dovoz, tak i vývoz se postupně soustředil na omezený počet hospodářských odvětví, zvláště v oblasti těžkého průmyslu, a pouze na několik koncernů a velkých podniků železářského, strojírenského, elektrotechnického, naftového, papírenského a textilního průmyslu. Na prvním místě to byly Vítkovické železárny a První brněnská strojírenská, které díky svému napojení na vídeňský kapitál (Gutmann a Rothschild) mohly představovat konkurenci pro říšskoněmecké firmy, nejen svou kvalitou a cenou, ale především úvěrovými podmínkami.

Právě úvěrování československo-sovětského obchodu se stalo hlavní překážkou jeho intenzivnějšího rozvoje. Sovětská strana požadovala, aby se objednávky kryly dlouhodobými úvěry, čehož většina podniků nebyla schopna. Československé banky, které i jinak vystupovaly v mezinárodních transakcích mimořádně opatrně, odmítaly být i jen krátkodobé úvěry. Národní banka československá odmítala přijímat sovětské směnky s odůvodněním, že právně není vztah obou zemí upraven. Československé německé bankovní kruhy byly méně opatrné: Česká banka Union, Česká eskomptní banka a úvěrní ústav a Petschkova banka založily společnost ČEFIAS, jejímž úkolem bylo financování obchodu se SSSR, především pro vlastní klientelu. Tento postoj odráží celkově vstřícnější postoj německých hospodářských kruhů k obchodu se Sovětským svazem, ovlivněný mimo jiné příkladem říšskoněmeckého kapitálu. Rozhodování německých podnikatelských kruhů v ČSR více se angažovat v SSSR také negativně neovlivňoval vliv Československé národní demokracie. Národní demokracie blokovala aktivní zásah státu do úvěrování vzájemného obchodu s SSSR. Podle slov Kramáře

vystupovala proti všemu, „...co by znamenalo prodloužení germanofilského bolševického násilí nad Ruskem...“

Hospodářská krize 1929-1933, která těžce postihla celý československý zahraniční obchod, měla zásadní dopad i na obchod se Sovětským svazem. Na jednu stranu sice Sovětský svaz byl jednou z mála zemí, která nezavedla vysoká ochranná cla, a která v rámci industrializace měla i nadále zájem na dodávkách průmyslového zboží, zejména strojního vybavení, na druhou stranu však prudký pokles cen potravin a surovin na světových trzích dále prohloubil platební potíže sovětské strany. Navíc drastická politika kolektivizace vedla jednak ke kampani proti „sociálnímu dumpingu“ ze strany českých i německých agrárníků, jednak k obavám bankovních kruhů z dalšího vývoje v Sovětském svazu. Krach německých a rakouských bankovních domů, který postihl několik nejvýznamnějších obchodních partnerů SSSR, zejména Vítkovické železárny, byl pouze částečně kompenzován poskytnutými vládními zárukami na úvěr v roce 1931. Vzájemný obchod byl tedy, s výjimkou roku 1931, charakterizován trvalým a hlubokým poklesem, přechodem od aktivní k pasivní obchodní bilanci a regresí do barterové formy obchodu, kdy se československý textil směňoval za sovětské diamanty, či bagry ze Škodových závodů za kožešiny a další zboží.

Teprve uznání Sovětského svazu de iure otevřelo cestu k řádné dohodě o obchodu a plavbě, podepsané 25. 3. 1935. Oproti smlouvě z roku 1922 přinesla následující změny: 1) Vymezilo se mezinárodněprávní postavení sovětského obchodního zastupitelství, jež smlouva z roku 1922 vůbec nezmiňovala. 2) Rozšířil se princip nejvyšších výhod, které se dosud týkaly pouze občanských práv, na oblast majetkových práv a práv v oblasti obchodu a podnikání. 3) Uplatnil se princip nejvyšších výhod v oblasti celně tarifní a dopravy zboží a osob, což mj. otvíralo přístup československým výrobkům do zemí Střední Asie. Sovětská strana pak těmito ustanoveními dosáhla zrušení vyšších celních tarifů.

Přestože dohoda o obchodu a plavbě z roku 1935 spolu s politickými dohodami nevedla přímo k výraznému oživení vzájemného obchodu, zajistila právní rámec pro úspěšný rozvoj zbrojní spolupráce, kterou ve 20. letech blokovalo československé ministerstvo zahraničních věcí. Zejména Škodovy závody zahájily intenzivní spolupráci se sovětskou stranou, která sahala od dodávek děl přes prodej licencí (houfnice, děla, protiletická děla) a jejich výměnu (horské dělo C5 za sovětské bombardovací letadlo SB) až po sovětskou objednávku zařízení továren na výrobu pěchotních pušek, děl i střeliva. Kromě Škodových závodů se na vojenské spolupráci významně podílely také Explosia v Semtíně (střelný prach) a Zbrojovka Brno, která dodala značný počet pušek a lehkých kulometů. Spolupráce v této oblasti vyvrcholila uzavřením smlouvy o technické spolupráci s československým průmyslem

jako celkem, jež byla podepsána 30. 6. 1938 v Moskvě. Ředitelé Škodovky a Explosie Vilém Hromádka a gen. Otakar Husák byli při této příležitosti přijati i Josifem V. Stalinem a Vjačeslavem M. Molotovem. Mnichovská krize přerušila prudký rozvoj vzájemné spolupráce, nicméně část dodávek byla realizována ještě po zřízení Protektorátu Čechy a Morava v rámci spolupráce Sovětského svazu s nacistickým Německem.

c) Kulturní vztahy

Československo-sovětské kulturní kontakty podobně jako hospodářská spolupráce do značné míry suplovaly vztahy politické. Proto například vydání či nevydání Majakovského básní nebylo pouze otázkou uměleckého vkusu nebo ekonomické rozvahy, ale především vyjádřením politického postoje. Kladný postoj k sovětské kultuře se paradoxně stal jedním ze základních znaků pokrokového smýšlení a s nárůstem fašismu stále více také vyjadřoval odpor k diktaturám různého ražení. Produkce sovětské avantgardy rezonovala v československém prostředí se snahou většiny umělecké inteligence zmírnit panující sociální nespravedlnost a překonat umělecky sterilní vypjatý nacionalismus. Komunistické straně, jejímiž členy byla ve dvacátých letech podstatná část nejvýznamnějších umělců, se postupně podařilo vyhrodit otázku do formy „buď - nebo“, tedy buď fašismus nebo komunismus. V průběhu 30. let se v této symbióze vytvořily trhliny, zejména v souvislosti s moskevskými politickými procesy a kampaní proti avantgardnímu umění, tzv. „formalismu“. Právě tyto projevy diktatury vedly řadu umělců k odsouzení stalinismu a rozchodu s komunistickou stranou.

Propagaci česko-ruských či československo-sovětských kulturních vztahů mělo za cíl několik společností. Česko-ruská jednota, kterou tvořili především příslušníci ruské emigrace a legionáři se soustředila především na šíření znalosti ruského jazyka. Jejími významnými členy byli Rudolf Medek a Dušan Makovický, osobní lékař Lva N. Tolstého, který měl významný vliv na tvorbu Františka X. Šaldy. Levicové kruhy měly větší vliv v Společnosti pro kulturní a hospodářské sblížení s Novým Ruskem, jejímiž členy byli mj. Ivan Olbracht, Jaroslav Seifert, Josef Hora, Helena Malířová. Pod předsednictvím Zdeňka Nejedlého společnost vydávala měsíčník *Nové Rusko*, později přejmenovaný na *Země sovětů* a ještě později na *Praha-Moskva*.

Tradiční vazba na ruskou kulturu spolu s tolerantním politickým prostředím první Československé republiky způsobily, že v kontextu malých středoevropských států byl v Československu vliv sovětské a ruské kultury výjimečný. Mnohem více než v jiných uměleckých oborech se to projevilo v literatuře. Zásadní roli sehrály desítky překladů

Bohumila Mathesia a Vlastimila Borka, kteří vytvářeli edice sovětské literatury, z nichž nejvýznamnější byla Nová ruská knihovna nakladatelství Melantrich. Zde vyšlo především dílo Maxima Gorkého, ale i Ilji G. Erenburga, Michaila A. Šolochova, Sergeje A. Jesenina, Vladimira V. Majakovského či Isaaka E. Babela. Někteří z těchto autorů, jako Erenburg (roku 1926) nebo Majakovský (roku 1927) navštívili Prahu a navázali přímé kontakty s českou kulturní levicí, zejména se skupinou Devětsil. Také řada českých spisovatelů navštívila Sovětský svaz, odkud přinesla, díky zinscenovanosti programu návštěv, povětšinou nekritické zprávy. S oficiální podporou prezidenta Beneše se v Praze v roce 1937 uskutečnily četné vzpomínkové akce u příležitosti 100. výročí úmrtí Alexandra S. Puškina, kdy byl mj. vydán vynikající překlad Evžena Oněgina z pera Josefa Hory.

V ostatních uměleckých oborech byl sovětský vliv méně výrazný. Přesto i v nich zanechalo sovětské umění (především avantgarda) trvalou stopu. Z českých režisérů a divadelních teoretiků se sovětskou divadelní avantgardou zabýval zejména Jindřich Honzl, Emil František Burian a Václav Tille. Pražské Osvobozené divadlo navazovalo na dílo Alexandra J. Tairova Osvobozené divadlo (přel. J. Honzl) nejen jménem, ale nechává se inspirovat i jeho Komorním divadlem, které navštívilo v roce 1930 Prahu. Právě v době stalinských čistek v sovětských avantgardních scénách, které se mu staly osudnými, navštívil v roce 1936 Prahu také Vsevolod E. Mejerchold.

Ze sovětské filmové avantgardy se již od poloviny dvacátých let u nás promítaly zejména filmy Sergeje M. Ejzenštejna a Olexandra Dovženka. Řada sovětských filmů, které měly ve valné většině výrazný ideologický náboj, byla cenzurou zakázána (například *Matka* režiséra Vsevoloda I. Pudovkina). Tyto cenzurní zásahy vyvolaly odpor značné části české kulturní obce; proti vystoupili Josef Kopta, Karel Čapek, Egon Hostovský, Jaroslav Ježek, Milena Jesenská či Zdeněk Štěpánek.

Sovětské avantgardní výtvarné umění se do českého prostředí dostávalo se značným zpožděním oproti západní Evropě. Od poloviny 20. let české veřejnosti tuto tvorbu zprostředkoval Spolek výtvarných umělců Mánes; teoreticky se jí zabýval zejména Karel Teige.

Nejdramatičtější kapitolu vzájemných kulturních vztahů představuje období stalinského teroru druhé poloviny 30. let. Liberálně orientovaní umělci a kritici jako Ferdinand Peroutka, Václav Černý či Karel Čapek přijali tento vývoj jako potvrzení svých dřívějších podezření o podstatě sovětského systému. Pro levou část české kulturní obce stalinský teror znamenal otřes, vedoucí k hluboké deziluzi a konfliktům. Hlavními spornými body byly moskevské politické procesy, likvidace sovětské umělecké avantgardy a kniha

Andre Gidea *Návrat ze Sovětského svazu*. Právě vydání Mathesiova českého překladu Gideovy knihy v roce 1936 vedlo k vyhocení rozporů v řadách levicových umělců intelektuálů. Na jedné straně lidé jako František X. Šalda, Závěš Kalandra, Josef Guttman, Karel Teige, Josef Noha nebo Jaroslav Seifert bránili právo umělce na kritiku Sovětského svazu, na druhé straně umělci, literární kritici či žurnalisté, jako Ladislav Štoll, Marie Pujmanová, Julius Fučík, Bedřich Václavěk považovali takovou kritiku za zradu a napomáhání fašismu. Nejdále v obraně Stalinovy diktatury zašel Stanislav Kostka Neumann, který - ač do té doby nikdy nenavštívil Sovětský svaz - vydal knihu *Anti-Gide*, v níž ostře napadl Gidovy zastánce nazývaje je „dekadentními courami z kavárenské kasty“. Z významných umělců se k Neumannovi přidal pouze Vítězslav Nezval, když prohlásil Stalina za „velkého ladiče pian“, a v souvislosti s moskevskými procesy v březnu 1938 svévolně rozpustil Surrealistickou skupinu. A. Gide měl ovšem v Čechách i své přímé následovatele. Román Jiřího Weila *Moskva – hranice* (1937) představuje psychologicky promyšlenou tragédii jednotlivce rozdrčeného procesy založenou na autorově prožité zkušenosti dvouletého pobytu v Sovětském svazu. Podobného uměleckého vyznění dosáhl ve své inscenaci *Hamleta* v divadle D'37 E. F. Burian, kdy transformoval Shakespearova hrdinu do role soudobého avantgardního umělce. Nejradikálnějším kritikem stalinismu v levicové kulturní obci byl K. Teige, který v průběhu polemik s místními stalinisty dospěl jako jeden z prvních v Evropě ke ztotožnění stalinismu s nacismem, zejména v postoji obou ideologií ke kultuře. Tyto své názory vyjádřil nejúplněji v publikaci *Surrealismus proti proudu*.

2. Československo-sovětské vztahy během druhé světové války

Léta 1939-1945 jsou pro vývoj československo-sovětských vztahů naprosto přelomová. Ačkoliv hlavní tvůrce československé zahraniční politiky E. Beneš sledoval jako principiální cíl své práce obnovu a zajištění existence samostatného československého státu, konečným důsledkem vývoje v těchto letech bylo uvržení Československa do čtyřicetileté nadvlády totalitní komunistické strany a do závislosti na Sovětském svazu.

Politika exilových představitelů reprezentovaných prezidentem Benešem vykazovala po celou dobu druhé světové války velkou míru kontinuity svých cílů i akcí k jejich dosažení. Hlavní nepřítel samostatnosti poválečného Československa byl spatřován v Německu. Naopak vůči SSSR byly Benešovy kroky po celé období víceméně vstřícné a tolerantní. I v dobách největšího ochlazení vzájemných vztahů během roku 1940 se exilový představitel zdržovali jakýchkoliv kritických vystoupení na adresu sovětské politiky. Na tomto přístupu nic nezměnily ani četné varovné kroky učiněné hned v počátečním období války samotným

SSSR, které mohly být zřejmým důkazem reálných cílů tohoto státu. Prvním z nich bylo uzavření smluv o neútočení a o spolupráci s Hitlerovým Německem v srpnu a září 1939 (s tehdy tajným dodatkem o dělení hranic ve východní Evropě). Na tuto spolupráci navázala okupace východního Polska, pobaltských států a Besarábie provedená od podzimu 1939 do června 1940. Zvláště výmluvným skutkem byla válka SSSR s Finskem na přelomu let 1939-1940. Negativní odezvu mohla vyvolat rovněž internace těch československých vojáků, kteří z poraženého Polska prchali namísto do Francie právě do SSSR s vidinou pokračování boje proti Německu z tohoto místa. Mimořádně krutě poznamenaly tyto represivní kroky Rusíny z Podkarpatské Rusi. Beneš se nedal odradit ani kontakty a spoluprací SSSR se Slovenským státem. V polovině září 1939 totiž SSSR uznal samostatnost Slovenska a 2. 12. 1939 sovětské úřady rozhodly o zrušení československého vyslanectví v Moskvě vedené Z. Fierlingerem. Následně došlo k výměně oficiálních zástupců SSSR a Slovenska (slovenským vyslancem v Moskvě se stal Fraňo Tiso).

Na druhou stranu je nutné uznat, že Sovětský svaz současně prováděl rovněž kroky velmi vstřícné, jimiž navíc takřka vždy předčil váhavou a rezervovanou politiku západních spojenců. Jako jeden z mála států odsoudil Sovětský svaz nacistickou okupaci zbytku Československa v březnu 1939, když 18. 3. 1939 odeslal protestní nótu německému velvyslanci v Moskvě. Dne 23. 5. 1939 předložili Sověti při jednání Společnosti národů svým jménem protestní Benešův telegram odsuzující okupaci, neboť Beneš byl v té době považován za soukromou osobu. Ke zlomu a zhoršení ve vzájemných vztazích došlo po uzavření německo-sovětského společenství. I přes takřka úplné zmrazení vzájemných vztahů a odpor k sovětským agresivním akcím Beneš příliš svůj pohled na SSSR nezměnil, což způsobila absence jiných schůdných alternativ. Ač radil k opatrnosti v přístupu k Sovětům, v jeho očích Sovětský svaz zůstával stále našim důležitým spojencem, který sice nyní spolupracuje s Německem, který však dříve či později, až to bude pro něj příhodné, vstoupí do války s Německem. Viděl přísnou účelovost sovětské zahraniční politiky, která se řídila výhradně vlastním státním zájmem. Příliš si nepřipouštěl, že by se stejně účelově mohl SSSR chovat vůči poválečnému Československu – resp. celou svou aktivitu směřoval k zajištění toho, aby se tak nestalo. Měl jisté obavy z rozšíření komunismu do střední Evropy a po vstupu SSSR do války správně předpovídal, že vyjde z konfliktu velmi posílen. V prvních obdobích války měl však mnohem větší strach ze separátního míru západních států s Německem, který by zcela znemožnil snahy o obnovu samostatnosti. Beneš navíc částečně uvěřil projevům vnějškové demokratizace a ústupu teroru v SSSR, za čímž viděl definitivní odklon od totalitního zřízení.

Rok 1940 byl nejchladnějším obdobím vzájemných vztahů. Snad jedinou významnější událost představoval transport několika set československých vojáků z tzv. polského legionu na západní bojiště.

Zvrat nastal díky zahájení německo-sovětsko války 22. 6. 1941, což navodilo situaci velmi příznivou pro zintenzivnění vztahů. Již 18. 7. 1941 byla ze sovětské iniciativy podepsána nová československo-sovětská smlouva, jíž byly obnoveny diplomatické styky (postu vyslance v Moskvě se opět ujal Fierlinger). Kromě toho v ní byla proklamována vzájemná pomoc v boji proti nacismu a možnost zřizování československých vojenských jednotek v SSSR. Sovětský svaz tak Benešovi uznáním jeho exilové vlády a negací Mnichovské dohody poskytl mnohem více, než učinily až dosud ostatní velmoci. Ty sice následně československou vládu rovněž uznaly, hořkost pocíťovanou z jejich dosavadního přístupu tím však nesmazaly. Na základě podepsané dohody začaly být na území SSSR shromažďovány československé ozbrojené jednotky a 12. 2. 1942 došlo po mnoha problémech k založení československého pěšího praporu. Podpis smlouvy z července 1941 zahájil etapu několikaleté velmi aktivní oboustranné spolupráce. Snad největším narušením vztahů bylo v červenci 1942 definitivní sovětské veto hatící snahy o utvoření poválečné československo-polské konfederace.

Prakticky celý rok 1943 byl v Benešově politice vůči SSSR naplněn snahou uzavřít nové oboustranné smlouvy. I přes silný odpor USA a hlavně Velké Británie, který se zavázaly neuzavírat smlouvy s malými státy před ukončením války, nakonec Benešova administrativa slavila úspěch a dne 12. 12. 1943 mohl v Moskvě podepsat vrcholnou dohodu své exilové politiky – československo-sovětskou smlouvu o přátelství, vzájemné pomoci a poválečné spolupráci. Jako jeden z nejdůležitějších bodů paktu Beneš udával vzájemný závazek respektování nezávislosti a svrchovanosti, jakož i nezasahování do vnitřních záležitostí druhého státu. O významu smlouvy svědčí fakt, že žádná jiná velmoc skutečně až do konce války smlouvu s Benešovou reprezentací neuzavřela. Dalším bodem, jímž chtěl Beneš pojistit demokratický režim poválečného Československa a v jehož platnost patrně věřil, byla smlouva podepsaná 5. 5. 1944. Kodifikovala vztahy mezi československou správou a sovětským armádním velením po vstupu sovětských vojsk na československé území a upravovala režim předávání moci do rukou místních orgánů.

Exiloví představitelé KSČ i někteří levicoví sociální demokraté byli pochopitelně Benešovou prosovětskou politikou nadšeni a všemožně ji podporovali, prohlubovali, ba dokonce, jako v případě Fierlingerova pozdravného dopisu Polskému výboru národního osvobození z 25. 7. 1944, dotvářeli. Kromě toho se snažili připravit výhodné pozice pro

poválečnou dobu. I přes četné protesty šéfa československé vojenské mise v SSSR plk. Heliodora Piky a dalších vysílali komunisté do řad československé armády své agitátory a politruky. Tím, jak sílila pozice SSSR v protihitlerovské koalici a rostla jistota, že území Československa bude z větší části obsazeno Rudou armádou, posilovala se i pozice československých komunistů, tušících, že v poválečném vývoji budou hrát významnou roli. Vedle konstruktivních i účelových příznivců Benešovy politiky vstřícného postupu vůči SSSR existoval rovněž početný tábor Benešových kritiků. Mezi nimi lze jmenovat například německého sociálního demokrata Wenzela Jaksche, či prvorepublikového předsedu vlády Milana Hodžu. Ten své důvody k odporu k prosovětskému přístupu formuloval v memorandu „Europe at the Crossroads“, v němž varoval před sovětskou rozpínavostí a dokonce srovnával Hitlerovy metody se Stalinovými. Dalším významným odpůrcem Beneše byl gen. Lev Prchala a jemu naklonění lidé sdružení ve skupině Česká národní jednota; slovenskou opozici reprezentovala např. Slovenská národní rada vedená Petrom Prídavkom.

To, že pochyby těchto odpůrců o upřímnosti sovětských slibů, nebyly vůbec plané (a jisté nebezpečí zneužití si uvědomoval i sám Beneš), se potvrdilo v několika kauzách. Jako první lze jmenovat nedostatečné zásobování účastníků Slovenského národního povstání ze strany SSSR na podzim 1944, jež bylo jednou z příčin jeho neúspěchu. Dalším důkazem skutečných záměrů sovětských osvoboditelů byla blamáž při odtržení Podkarpatské Rusi od Československa. Ačkoliv Sověti neustále proklamovali neměnnost předmnichovských hranic Československa a nezájem na jeho nejvýchodnějším území, po jeho obsazení na podzim 1944 došlo k bezprecedentnímu potlačování vlivu vládního delegáta Františka Němce. Sověti za pomoci bezpečnostních složek zinscenovali kampaň proklamující vůli obyvatel a představitelů místních národních výborů po připojení k Ukrajinské SSR. O úmyslech „splnit vůli lidu“ informoval Beneše sám Stalin. Celá kampaň vyvrcholila podpisem smlouvy o Podkarpatské Rusi z 29. 6. 1945, již došlo k odtržení tohoto území od ČSR.

Zajímavými proměnami prošel rovněž pohled na Sovětský svaz ze strany obyvatel Protektorátu Čechy a Morava. Tradičně příznivý a vstřícný postoj obyvatel Československa k Rusku (byť odmítající bolševické totalitní metody a počítající s demokratizací režimu) dostal koncem roku 1939 těžký úder. Snahou o zajištění bezpečnosti státu by se snad dal ještě vysvětlit pakt o neútočení s Německem i okupace východních částí Československa dlouhodobě nepřátelského Polska, agresivní útok na Finsko však již strhl ostrou vlnu nevole a odklon lidí od politiky SSSR. Až dosud velmi smířlivý tón českého ilegálního tisku, omlouvajícího četné represe, se změnil v prudce odmítavou reakci. Kontakty mezi územím bývalého Československa a SSSR byly velmi sporadické, do roku 1941 šlo výhradně o styky

zpravodajského charakteru. Když se ukázalo, že tyto ilegální kontakty mezi Sověty a československými odbojovými skupinami, reprezentovanými v tomto případě hlavně Obranou národa, jsou dílem výhradně sovětských zpravodajských služeb a nekorespondují s oficiální politikou státu, došlo k jejich přerušení.

Ve druhé polovině války převzala iniciativu v domácím odboji jeho komunistická složka, jež svou dominantní pozici zúročila mimo jiné i v pozitivní prosovětské kampani. Sovětský svaz byl zobrazován jako vůdce – ve skutečnosti efemérní - jednotné slovanské i celoevropské protifašistické fronty, jako nezištný pomocník a náš jediný upřímný zachránce. Posílení bezvýhradně pozitivního pohledu na SSSR velmi pomohla nacistická propaganda, líčící Sovětský svaz jako zemi totality, kde vládne bolševický teror a lidé jsou masově drženi v nelidských podmínkách táborů a věznic. Je pochopitelné, že obyvatelé Českých zemí, kteří viděli krutou německou realitu zosobněnou koncentračními tábory a masovými popravami, věřice v osvobození právě ze strany SSSR, příliš těmto zprávám nevěřili – ba právě naopak. Když sovětské tanky projížděly na jaře 1945 českými městy, byly obyvatelstvem vítány skutečně upřímně nejen jako osvoboditelé, ale rovněž jako zvěstovatelé svobody a spravedlivého řádu. Socialistická ideologie začala být ostatně vyhledávána a přijímána značnou částí populace, která z faktu vítězství SSSR nad Německem usuzovala na funkčnost dosud spíše zavrhaného společenského zřízení. Jen málokomu tehdy přišly na mysl obavy z příštího vývoje země. Na sovětské vojáky nebylo pohlíženo jako na potenciální nebezpečí, nýbrž jako na hrdiny a vysněné zachránce.

Poslední významnou kapitolu československo-sovětských vztahů za druhé světové války představoval Benešův návrat do vlasti. Prezident Beneš si uvědomoval slabost malého státu obklopeného velkými sousedy, vliv sovětských osvoboditelů, i to, že musí splnit (a současně omezovat) tušenou vůli Sovětů chtějících prosadit do čelných pozic ve státě představitele KSČ. Rovněž viděl situaci států, v nichž propukly v důsledku sporů mezi západní a východní emigrací spory, jež přerostly v občanské války. Jejich vítězem byli až na řeckou výjimku komunisté. Rozhodl se proto pro návrat do Prahy přes Moskvu, kde se snažil jednáním budoucí vliv komunistů alespoň usměrnit. Do Moskvy přiletěl 22. 3. 1945 a následující dny zasvětil intenzivnímu vyjednávání. I přes jisté ústupky se mu agónii demokracie v Československu podařilo prodloužit jen o tři roky. Atmosféra jeho příjezdu do osvobozené Prahy dne 16. 5. 1945 obsazené Rudou armádou, kde kynul občanům pod ohromnými plakáty sebe sama a J. V. Stalina (nikoliv však Churchilla či Roosevelta), již svědčila o nástupu nové éry ve vývoji Československa i vzájemných vztahů se SSSR.

Samostatnou kapitolu československo-sovětských vztahů v době osvobození republiky představuje pronásledování lidí pocházejících původně z území SSSR, kteří se koncem války nacházeli na území ČSR, ze strany sovětského státu. Stranou lze ponechat osud příslušníků Ruské osvobozené armády, jejichž násilná repatriace byla, ač krutá, ve vyhocených válečných poměrech vcelku pochopitelná. Mnohem tragičtější osud připravily sovětské represivní orgány příslušníkům ruské, ukrajinské a běloruské emigrace, mnozí z nichž žili v ČSR již více než dvě desetiletí. Dodnes je zdokumentováno více než 250 případů emigrantů žijících v ČSR, kteří byli většinou bezprostředně po příchodu Rudé armády uneseni do SSSR. Zpět se do poloviny 50. let vrátilo jen asi 70 z nich.

3. Období satelitní závislosti Československa

a) Politické vztahy

Období let 1945-1989 představuje pro Československo dobu mocenské závislosti na SSSR. Již v okamžiku osvobození představovala ČSR v očích sovětských činitelů, ač si to mnozí domácí politici patrně neuvědomovali a věřili v politickou nezávislost, jeden z komponentů prstence států ležících západně od SSSR, v němž Sověti uplatňovali svůj mocenský vliv. Změnami procházela výhradně podoba tohoto vlivu a míra závislosti na SSSR, nikoliv však fakt tohoto postavení.

I přes snahu politiků obklopujících prezidenta Beneše tvořit zahraniční politiku zaměřenou na spolupráci se všemi vítěznými mocnostmi, zůstával Sovětský svaz, který z války vyšel jako nezpochybnitelná velmoc, nadále dominantním partnerem Československa. Na tom se shodovaly všechny strany tehdejší politické scény. V obnoveném státě pravicová složka politického spektra prakticky neexistovala, středové strany racionálně chápaly nutnost úzké spolupráce s východní velmocí a komunisté ji pochopitelně nadšeně vítali. Význam SSSR jako československého hlavního spojence ostatně nezpochybňoval ani Beneš, který v něm viděl garanta řady československých zájmů, včetně neměnnosti hranic a odsunu Němců a Maďarů. Tomuto stavu napomáhala dále mimo jiné i stálá masová obliba Sovětů coby osvoboditelů, nenarušená například ani skandálním přístupem Rudé armády k chápání problematiky válečné kořisti. Zdání o demokratickém vývoji země příliš nenarušovala ani politika KSČ zaměřená nikoliv na násilné okamžité získání moci, nýbrž na postupnou uzurpaci mocenského vlivu uvnitř Národní fronty a postupné získání parlamentní většiny pomocí vítězných voleb.

Přesto již první poválečný rok přinesl několik indicií, z nichž prozíravější politici mohli usuzovat další směřování vývoje. Dne 23. 11. 1945 byla podepsána smlouva o těžbě

uranu, poskytující sovětské straně monopol na využití vytěžené strategické suroviny. Exploatace tohoto nerostného zdroje v příštích letech velmi rostla, stejně jako tlak Sovětů na množství dodávaného materiálu. Československá vláda zachovávala velmi vlažný postoj k protiprávnímu unášení tisíců československých občanů (nepočítaje v to protikomunistické emigranty z území SSSR) na nucené práce do Sovětského svazu. Únosy začaly již koncem roku 1944, kdy bylo odvečeno několik desítek tisíc Rusínů z Podkarpatské Rusi, náležející tehdy ještě teoreticky Československu. Tímto způsobem získávání pracovních sil bylo v poválečném území ČSR postiženo především východní a střední Slovensko, z jehož území zmizelo prokazatelně více než 6 tisíc lidí (některé odhady jsou několikanásobně vyšší). Přibližně polovinu z nich tvořili Slováci. Z tohoto počtu asi polovina v SSSR zahynula. Z území dnešní České republiky bylo odvečeno přibližně 500 jejích občanů (včetně emigrantů z Ruska); návratu se nedožilo asi 300 z nich. Únosy nepohodlných osob probíhaly ojediněle až do poloviny 50. let.

Přístup SSSR ke všem středoevropským zemím se zásadně změnil v průběhu roku 1947. V důsledku úpadku vlivu komunistických stran ve všech evropských demokraciích, stále zřejmějšího rozdělování Evropy na dva protilehlé politické tábory i poměrně stabilní popularity demokratických stran přistoupilo Stalinovo vedení k posílení kontroly nad střední a východní Evropou. Představitelé KSČ byli podrobena ostré kritice za liknavý přístup k boji o moc v zemi a za spolupráci s nekomunistickými stranami. Výsledkem snah Sovětů o kontrolu a koordinaci politiky komunistických stran v Evropě bylo založení Informační byra komunistických a dělnických stran v září 1947. Vnější projev radikalizace sovětského přístupu k československému vývoji představoval razantní zásah Moskvy v otázce přijetí Marshallova plánu Československem v červenci 1947, který vyústil v odmítnutí této zahraniční pomoci. Jinou ukázkou reálné závislosti československé politiky na vůli SSSR bylo například sovětské vetování snah o uzavření československo-francouzské smlouvy v létě 1947, čímž byl pohřben poslední pokus o nezávislou spolupráci se Západem. Únorový převrat v roce 1948, který v Československu s konečnou platností nastolil komunistický totalitní režim, byl zjevně výsledkem této sovětské nátlakové politiky uplatňované od roku 1947.

Roky 1948-1956 lze označit za období intenzivní sovětizace prováděné ve všech sférách československé společnosti. V souvislosti s vypuknutím sovětsko-jugoslávské roztržky na jaře 1948 přistoupil Stalin k politice stmelování sovětského bloku. Chtěl z něj vytvořit uniformní a kompaktní konglomerát podřízených satelitních států a plně kontrolovat tamní vývoj. V praxi to znamenalo totální podřízení sovětským požadavkům a pokynům, napodobování sovětských vzorů v hospodářství, průmyslu, armádě, zemědělství i kultuře.

Zdatným pomocníkem byla Stalinovi KSČ, jejíž vůdci poté, co byli v březnu 1948 opětovně kritizováni za vlašný přístup při zavádění komunistických metod vládnutí do praxe a poté co pochopili, že jedině podřízení Stalinovým požadavkům je může udržet v čele strany, se ochotně těmto plánům poddali. V dlouhodobé perspektivě přineslo toto zavádění sovětských vzorů viditelný hospodářský a společenský regres. Již v předúnorové době infiltrovali Sověti svými spolupracovníky armádu a bezpečnostní orgány, aby kontrolovali jejich vývoj. Od roku 1949 přicházely do Československa zcela oficiálně stovky sovětských poradců, kteří působili ve všech důležitých složkách československého státu. Mimo jiné pomáhali organizovat i první zinscenované politické procesy. V souvislosti se Stalinovou vizí nevyhnutelného válečného střetnutí s kapitalistickými zeměmi nastalo hned po únoru období masivního zbrojení, výstavby armády, čistek v důstojnickém sboru a propagandistického zpracovávání obyvatelstva. Zvláštní pozici ve vztahu k SSSR zaujímal například československá rozvědka, v polovině 50. let vzhledem k počtu obyvatel státu ohromná organizace. Své výsledky, často vynikající, zcela loajálně předávala sovětskému protějšku.

Po Stalinově smrti došlo v sovětské politice k určitým korekcím a úpravám opodstatněným reálným vývojem. Ty vyvrcholily v roce 1956 účelovým přiznáním kultu Stalinovy osobnosti a vyhlášením politiky tzv. Nového kursu. Jeho hlavní motivací však byla snaha udržet stabilitu v celém socialistickém táboře. Ve vztahu k satelitním státům (tedy i k ČSR) znamenal tento postup jisté uvolnění, částečný ústup od vysokých zbrojních a dalších hospodářských požadavků, pobídnutí k určitému stupni iniciativního přístupu a navození atmosféry spolupráce a kooperace, namísto pouhého pasivního podřízení. Projevovalo se to mj. vznikem mnoha společných komisí a rad uvnitř Rady vzájemné hospodářské pomoci i Varšavské smlouvy, jež měly zavádět větší míru spolupráce. Rovnoprávné a samostatné postavení Československa v rámci sovětského bloku zdůrazňoval opakovaně v průběhu své návštěvy Československa v červenci 1957 Nikita S. Chruščov. (Chruščovova návštěva byla prvním pobytem nejvyššího představitele SSSR v ČSR). Ve skutečnosti však byly tyto reformy iluzorní a nepřinášely žádné podstatné změny. ČSR nadále zůstávala plně podřízena sovětským plánům a požadavkům. Sověti nadále zasahovali do personální politiky československých komunistů, jak ukazuje příklad ministra obrany Alexeje Čepičky odstraněného z funkcí hlavně z Chruščovovy iniciativy. Roku 1957 Sověti přímo asistovali při prosazování Antonína Novotného do funkce prezidenta republiky. Novotného konzervativní politiku podporovali již dříve na úkor poněkud liberálněji laděných plánů Antonína Zápotockého. Atmosféru spolupráce a ukončení přímého podřízení satelitů sovětské vůli měla dále ztělesňovat v květnu 1955 založená multilaterální vojenská organizace Varšavská

smlouva, v níž mělo mít rozhodovací pravomoc společné velení. Ve skutečnosti si však určující postavení uchoval i nadále Sovětský svaz. Hranici teze o plné rovnoprávnosti všech socialistických států ukázaly události v Maďarsku v roce 1956, při jejichž násilném potlačení nabízeli českoslovenští komunisté ochotnou asistenci.

Je otázkou, nakolik sami českoslovenští představitelé usilovali o samostatnější a kritičtější politiku. Sám prezident Novotný byl ztělesněním stability v přístupu k Sovětům. Po celou dobu vlády N. S. Chruščova v SSSR nevyužilo československé komunistické vedení žádné příležitosti k úpravě a narovnání vztahů s Moskvou. Právě naopak – z vlastní iniciativy často překračovalo požadovanou míru politické podřízenosti. Neměnnost stanovisek a bezvýhradná podpora sovětské politiky představovaly hlavní rysy Novotného politiky. Dne 27. 11. 1963 bylo společenství potvrzeno prodloužením československo-sovětské spojenecké smlouvy z roku 1943. Konzistenci Novotného postojů k SSSR příliš nenarušila ani náhlá výměna na nejvyšším postu KSSS v říjnu 1964 (uskutečněná pouhý měsíc po Chruščovově návštěvě Prahy), kdy se moci chopil Leonid I. Brežněv. Československé vedení bylo nicméně zděšeno způsobem Chruščovova odstavení i oficiálním zdůvodněním personální změny.

Bezpochyby největší otřes ve vzájemných vztazích obou národů za celé sledované období způsobilo násilné přerušení reformních pokusů československých komunistických vůdců v létě 1968. Okupace Československa vojsky Varšavské smlouvy dne 21. 8. 1968, znamenající pád nadějí vkládaných populací do reformního hnutí v Československu, přinesla definitivní zavržení téměř všech zbytků vstřícnosti a projevů přátelství, jež ještě zbyly v lidech z předchozích dvaceti let. Současně tento násilný akt uvrhl prakticky celý národ na dalších dvacet let do letargie a pasivity. Reminiscence na okupaci Československa zaznívá dosud jako jedna z hlavních příčin případných protiruských nálad v české společnosti. V souvislosti s okupací Československa nelze nezmínit absolutně bezprecedentní čin sedmi občanů SSSR (Konstantina Babického, Larisy Bogorazové, Vadima Delone, Vladimira Dremljuga, Viktora Fajnberga, Natalije Gorbaněvské a Pavla Litvinova), kteří se 25. 8. 1968, bez ohledu na vlastní pravděpodobnou perzekuci, pokusili na Rudém náměstí demonstrovat proti vpádu vojsk do ČSR.

Okupace Československa a především následná normalizace poměrů poznamenala skutečně principiálně vývoj jak vzájemných vztahů, tak i vnitřních poměrů ve státě. Z pochopitelných důvodů Sověti podpořili své nejvěrnější a nejkonzervativnější spojence z řad KSČ, kteří se během let 1968-1970 dostali k moci a kteří následně zůstali v čele státu až do pádu komunistického režimu v roce 1989. Dřívější postoj těchto sovětských exponentů zaručoval, že se z ČSSR stal (spolu s NDR a Bulharskem) nejspolehlivější spojenec SSSR a

jeden z nejposlušnějších satelitů. Období tzv. normalizace bylo zahájeno opětným plným přiblížením nejrůznějších státních struktur a složek sovětským vzorům a důsledným podřízením sovětskému vedení. Dne 6. 5. 1970 byla v Praze za Brežněvovy účasti podepsána nová československo-sovětská smlouva o přátelství, spolupráci a vzájemné pomoci, která deklarovala nezničitelné bratrství obou národů a vůli vzájemně si kdykoliv pomoci při případných potížích. Servilita československého vedení dosáhla vrcholu na XIV. sjezdu KSČ v květnu 1971, na němž byla Sovětům vyjádřena vděčnost za mezinárodní vojenskou pomoc.

Československo zaujímal v normalizačním období významnou pozici v sovětských strategických plánech. Nová situace, vytvořená trvalou dislokací sovětských jednotek v ČSSR, povolovala umístit přímo na případné válečné linii sovětská vojska a deponovat zde jaderné zbraně. Sověti rovněž plně využili kapacit československé armády. Její organizační struktura se zcela přizpůsobila sovětskému modelu, vlastní rozhodovací pravomoci v armádě se nacházely v rukou sovětských generálů. Opět docházelo k intenzivnějšímu využití československého zbrojního průmyslu.

Zahraniční politika normalizačního Československa šla bezvýhradně ve stopách sovětských diplomatů, kteří nacházeli v Černínském paláci nejspolehlivější a nejagilnější partnery při prosazování svých zahraničněpolitických plánů. V době nové eskalace studené války v první polovině 80. let vyjadřovali českoslovenští představitelé Sovětům bezvýhradnou podporu. Je zřejmé, že Sověti si význam spojenectví Československa uvědomovali a situaci zde věnovali velkou pozornost. Mezi „vyznamenání“, jež vydělovala Československo z celého východního bloku lze zařadit fakt, že v březnu 1978 se vůbec první mezinárodní vesmírné expedice zúčastnil československý kosmonaut.

V 80. letech nabýval vztah ČSSR a SSSR stále více podoby absurdní frašky než fungující kooperace. I přes zjevný úpadek sovětské ekonomiky i zahraničněpolitického renomé Moskvy vyjadřovali českoslovenští komunisté Sovětskému svazu stálou podporu a zdůrazňovali vzájemné spojenectví. Sověti, ač tušili, že větší část obyvatelstva ČSSR se s normalizačním režimem podporovaným sovětskými tanky neztotožnila, o čemž je přesvědčovaly stále častější projevy nespokojenosti, apelovali na jednotu strany a lidu a nesnažili se podporovat realističtější kádry uvnitř strany. Československá politika nezměnila svůj strnulý směr ani po nástupu Michaila S. Gorbačova do čela KSSS a po zahájení reformních procesů. Normalizační politici jednak nepovažovali jakékoliv razantnější změny za nutné, jednak se také reformem báli, majíce před očima příklad Polska. Heslem konzervativních členů mocenského aparátu se stal názor, že „přestavba“ je vnitřní záležitostí SSSR, nepřenosnou do odlišných podmínek dalších států. I proto se Moskva začala obracet

k flexibilnějším spojencům, jako např. k Maďarsku a ČSSR postupně přecházela do izolace. O možnosti provádění jistých reforem utvrdil československé představitele v průběh návštěvy v Československu v dubnu 1987 i M. Gorbačov. Jedinými viditelnými změnami však bylo pouze nahrazení Husáka v čele strany nevýrazným a neschopným Milošem Jakešem, zvoleným z obav před nástupem konzervativnějšího křídla v KSČ. Podle Gorbačovova gusta jednal pouze nový předseda federální vlády Ladislav Adamec, který však nenacházel uvnitř vedení KSČ podporu. Obecně však z úst československých komunistických představitelů až do konce jejich diktatury zaznívala slova zdůrazňující úspěchy socialismu a nutnost dalšího rozvíjení československo-sovětské bratrské spolupráce.

Upadající sovětská moc a Gorbačovova faktická rezignace na východoevropské panství byla významným faktorem, který umožnil listopadové události v Československu a který způsobil, že sovětské vojáky se již podruhé o uklidňování poměrů v zemi nepokusili a zůstali v kasárnách.

b) Hospodářské vztahy

V úvahách londýnské exilové vlády hrála poválečná hospodářská spolupráce se Sovětským svazem důležitou roli v její celkové strategii vyvažování vlivu Východu a Západu. V souvislosti s podpisem československo-sovětské smlouvy v roce 1943 odevzdala československá delegace Stalinovi mj. Memorandum o vojenské a hospodářské spolupráci, které předpokládalo změnu celého hospodářského systému a zejména zahraničního obchodu. Memorandum počítalo s přizpůsobením československého plánu státnímu plánu SSSR, dále s reorganizací zbrojního průmyslu po konzultaci s „odpovídajícími orgány SSSR“, či s výstavbou obchodních komunikací mezi oběma zeměmi, zejména využitím Dunaje a stanovením pevného směnného kurzu. Přestože Memorandum v řadě bodů předjímalo budoucí ekonomickou závislost Československa na Sovětském svazu, cílem Benešovy vlády bylo pouze nahradit spoluprací se Sovětským svazem dřívější obchody s Německem. Zároveň totiž chtěla výrazně posilovat ekonomické vazby se Západem.

Realita československo-sovětských ekonomických vztahů v období 1945-1948 také této koncepci odpovídala. Bezprostředně po válce měly československo-sovětské vztahy v hospodářském životě mimořádný význam (mj. také díky pobytu sovětských vojsk), nicméně v letech 1946 a 1947 význam těchto vazeb prudce klesl na úkor vztahů se Západem, zejména s USA. Zatímco v roce 1945 činil podíl Západu na celkovém obratu československého zahraničního obchodu 57 %, v roce 1946 to bylo již 78 % a v roce 1947 celých 86 %. Na rozdíl od ostatních zemí střední a východní Evropy význam Sovětského svazu mezi

obchodními partnery Československa postupně klesal, a to z druhého v roce 1945 až na šesté místo v roce 1947.

Záležitosti týkající se bezprostředního poválečného období vymezovala dohoda podepsaná těsně před skončením války, 31. 3. 1945. Řešila vzájemné vyrovnání výdajů za udržování jednotek Rudé armády na území ČSR a československých jednotek na sovětském území a především definovala způsob použití válečné kořisti. Za sovětskou válečnou kořist byly považovány všechny podniky nebo části podniků vojenského významu na osvobozeném území, které byly vybudovány Němci v době okupace. Zatímco sovětská diplomacie projevila značnou benevolenci při uplatnění definice válečné kořisti, například z ní vyloučila jedinou továrnu na syntetický benzín v Záluží u Mostu a ponechala ji v ČSR, trofejní oddíly sovětské armády zabavovaly zařízení továren bez ohledu na jejich původ. Dalším problémem bylo vrácení plavidel československé dunajské flotily a železničních dopravních prostředků, rozptýlených po válce po celé Evropě.

Vynucené odmítnutí Marshallova plánu vedlo k zásadním změnám i ve vzájemných hospodářských vztazích. V komunistické historiografii se silně zdůrazňovaly dodávky obilí ze Sovětského svazu, které pokryly v letech 1947 a 1948 deficit vzniklý neúrodou v důsledku sucha. Ve skutečnosti se jednalo o standardní nákupy za světové ceny, které z ekonomického hlediska neměly zásadní význam. Mnohem významnější byl podpis rozsáhlého komplexu československo-sovětských obchodních smluv (1947), které nahrazovaly smlouvu z roku 1935. Obě strany se zavázaly k výměně garantovaných kontingentů zboží, což mělo vést k čtyřnásobnému zvýšení vzájemného obchodu oproti roku 1947. Ten měl dosáhnout 16 % celkového zahraničního obratu země. Pro roky 1949 a 1950 Československo získalo od Sovětského svazu úvěr převyšující 1 miliardu Kčs. Ve smlouvách byla dohodnuta struktura vzájemného obchodu: Dovoz ze Sovětského svazu měly z 60 % tvořit obiloviny a z 40 % suroviny, vývoz se měl z 41 % skládat z výrobků těžkého a z 48 % lehkého průmyslu, zbytek tvořilo potravinářské a zemědělské zboží. Tato dohoda měla do jisté míry kompenzovat ztráty vzniklé neúčastí na Marshallově plánu, zejména v tom smyslu, že sovětské odběry odpovídaly struktuře československého obchodu, tj. respektovaly dominantní pozici lehkého průmyslu.

K razantnější transformaci nejen československo-sovětských vztahů, ale i československé ekonomiky jako takové, a dokonce i samotného způsobu ekonomického uvažování, vedl únorový převrat 1948. Vzájemné ekonomické vztahy se přestaly hodnotit principy tržního hospodářství. Namísto toho se začal vytvářet způsob uvažování charakteristický pro ekonomický systém primitivních společností, který současná ekonomická antropologie nazývá morální hospodářství. Morální hospodářství na rozdíl od tržního

hospodářství operuje s termíny jako jsou „dar“, „pomoc“, „vděčnost“, „výměna“ a jejich cílem není efektivita, ale stabilita. Z hlediska evropského historického vývoje československo-sovětské ekonomické vztahy vytvářely také specifický typ ekonomické a politické závislosti. Nejednalo se o klasický vztah koloniální podřízenosti, protože SSSR nebyl schopen hrát roli koloniální průmyslové velmoci a dokonce se tuto roli snažil vnutit ČSR. Oproti klasickému koloniálnímu modelu byly vzájemné vztahy oboustranně nevýhodné. Pro Československo znamenaly ztrátu tradičních trhů, obrovské materiální, ekologické a lidské ztráty a další zaostávání za ekonomicky vyspělým světem, pro Sovětský svaz vzájemný vztah prohloubil jeho periferní pozici surovinové základny a zabraňoval mu využít svého obrovského surovinového bohatství k získání vyspělých technologií.

Od ustavení Rady vzájemné hospodářské pomoci (RVHP) v roce 1949 došlo k přenesení celé řady dříve bilaterálních vztahů na širší platformu východního bloku. SSSR používal RVHP jako nástroj koordinace ekonomik satelitních zemí, ale sám se necítil jejími usneseními vázán. Bilaterální smlouvy měly tedy i nadále důležitou roli. Při transformaci československé ekonomiky sehrála klíčovou úlohu sovětsko-československá obchodní dohoda na léta 1951-1955, podepsaná 3. 11. 1950. Dohoda předpokládala výměnu především výrobků těžkého strojírenství z československé strany za sovětské potraviny, suroviny, zemědělské stroje, letadla, syntetický kaučuk, v celkovém objemu 62 mld. Kčs z každé strany. Touto smlouvou si sovětské vedení vynutilo po několikaletém váhání, kdy si nepřálo přenesení studené války do ekonomické oblasti, radikální transformaci československé ekonomiky. Československu byla přisouzena role průmyslové velmoci, která měla umožnit překotnou industrializaci nejen Sovětského svazu, ale i jeho satelitů. Splnění této dohody znamenalo obrovské přesuny investic a pracovních sil, provedení kolektivizace zemědělství, výstavbu železorných dolů a úpraven rud, výstavbu hliníkárn, přesun některých výrobních programů těžkého strojírenství do závodů přesného strojírenství, omezení leteckého a automobilového průmyslu. Realizací této dohody měla ČSR dosáhnout ekonomické nezávislosti na Západu a vyřešit svůj surovinový problém.

Ve skutečnosti však smlouva představovala bludný kruh: Přemrštěné požadavky Sovětského svazu, které znamenaly nárůst dodávek v řádu stovek procent, nebyly kryty dostatečným přísunem surovin. Rozhodující část průmyslových investic se tak přesunula ze strojírenství do surovinové a energetické základny. Přesto dovoz surovin z kapitalistických států zůstával tak vysoký, že už nezbyvaly prostředky na nákup moderní techniky. Již po dvou letech došlo československé vedení ke zjištění, že jeho závazky, zejména ve vývozu investičních celků, naprosto neodpovídají možnostem ekonomiky a převyšují často o 100 %

její výrobní možnosti. Komunistické vedení řešilo situaci uvězněním řady expertů, kteří se na vypracování dohody podíleli.

Sotva se Československu téměř podařilo dokončit vytvoření nové hospodářské struktury, založené na těžkém průmyslu, nastal v sovětském vedení po Stalinově smrti postupný obrat ztělesněný vyhlášením politiky tzv. Nového kursu. V ekonomické oblasti znamenala politika Nového kursu důraz na zvyšování životní úrovně obyvatelstva, což mj. znamenalo také větší důraz na lehký průmysl. Již v prosinci 1953 byla například provedena revize dlouhodobé dohody, ale ani takto snížené dodávky nebyly plněny. Opuštění politiky Nového kursu předznamenalo hluboký konzervatismus sovětského vedení v ekonomických otázkách. Tento trend zesílil koncem 60. let v souvislosti s prováděním ekonomických reforem v Československu. Namísto radikálních pokusů o transformaci celé ekonomiky 50. let charakterizovala československo-sovětské hospodářské vztahy v období od počátku 60. let spolupráce na rozsáhlých, nicméně dílčích projektech.

Klíčovou oblastí spolupráce představovalo v tomto období zásobování surovinami. Sovětskému svazu scházely průmyslové kapacity pro rozšíření těžby a dopravy surovin, československý průmysl, který byl v důsledku předchozího vývoje mimořádně energeticky a surovinově náročný, se proto významně podílel nejen na těžbě, ale především na budování infrastruktury pro dopravu klíčových surovin. V prosinci 1959 byla mezi Československem, Maďarskem a Sovětským svazem podepsána dohoda o výstavbě ropovodu Družba. V lednu 1960 následovala dohoda o spolupráci při rozšíření těžby a zpracování černých a barevných kovů v SSSR na principu úvěrové účasti Československa, což byla první dohoda tohoto druhu v zemích RVHP. V roce 1978 došlo k zprovoznění plynovodu Sojuz postaveného s československou účastí a v roce 1979 začaly dodávky zemního plynu do ČSSR.

Další zásadní oblastí spolupráce byl mírový i vojenský jaderný průmysl. Dodávky uranové rudy do Sovětského svazu, které se po únorovém převratu 1948 zdvacetinasobily, zcela vyčerpaly československé zásoby této suroviny. Sovětský svaz se naproti tomu podílel na budování nejen československých jaderných elektráren, ale i zcela nového jaderného průmyslu, který vyráběl zařízení pro jaderné elektrárny jak pro vlastní spotřebu, tak i na vývoz. Z dalších významných oblastí spolupráce lze jmenovat stavbu dálnic, pražského metra a ve stále větší míře také výměnu spotřebního zboží. Se snižující se konkurenceschopností československého hospodářství se prohlubovala závislost na obchodních vztazích se Sovětským svazem, jehož podíl na československém zahraničním obchodu v roce 1987 dosáhl 45 %. Tato závislost představovala jednu z hlavních příčin hospodářských obtíží po roce 1989.

c) Kulturní vztahy

V rozporu s oficiálními prohlášeními komunistického režimu v Československu nedošlo v poválečném období k rozvoji, ale naopak k úpadku vzájemných kulturních vztahů. Od roku 1948 do poloviny 50. let probíhala důsledná sovětizace kulturních institucí: Podle sovětského vzoru vznikl na místo dřívějšího Syndikátu Svaz československých spisovatelů, uplatnily se cenzurní mechanismy imitující sovětský Glavlit; překlady sovětské literatury několikanásobně převýšily překlady ostatních literatur. Zejména se však socialistický realismus, tak jak jej formuloval začátkem 30. let Andrej A. Ždanov, prosadil jako jediný správný a možný umělecký směr. V literatuře měl socialistický realismus již v době první republiky své stoupence v marxistických teoreticích Bedřichu Václavkovi a Karlu Konrádovi a skupině Blok, s autory Marií Majerovou, Marií Pujmanovou, Jiřím Weilem, Petrem Jilemnickým, kteří prostřednictvím syntézy prvků realismu 19. století s některými postupy avantgardy usilovali o zobrazení světa z revoluční perspektivy. Po únoru nahradil avantgardní postupy důraz na lidovost, tj. uměleckou nenáročnost. V malířství byl typickým reprezentantem socialistického realismu Josef Brož, ve fotografii jej prosazoval František Doležal. V architektuře, kde ho mj. reprezentoval Jiří Kroha, se tento styl vyznačoval neoklasicizujícími prvky a monumentálností, jak u nás nejlépe dokumentují bytové komplexy v Ostravě.

Nicméně oproti období první republiky, kdy se sovětský vliv téměř vyrovnal vlivu francouzskému, přicházely v poválečném období rozhodující intelektuální a umělecké impulsy ze Západu, zejména z anglosaského světa. Pokles sovětského kulturního vlivu (ve smyslu skutečně kulturním, nikoliv propagandistickém) byl způsoben jednak úpadkem oficiální kulturní produkce tvrdě poznamenané perzekucí, cenzurou a autocenzurou, jednak obtížností vzájemné komunikace neoficiálních a exilových kultur. Po roce 1968 se dokonce řada umělců záměrně odkláněla od sovětských kulturních vzorů a autoři jako Milan Kundera či Karel Kosík spoluvytvářeli výlučný koncept střední Evropy jakožto specifického kulturního prostoru, který se vymezuje vůči „jinakosti“ sovětské kultury a Sovětského svazu jako takového.

Přes tvrdé zásahy cenzury se řada kvalitních děl sovětských umělců stala inspirací pro pokusy o svobodnou uměleckou tvorbu v Československu. Odhlédneme-li od dlouhodobého vlivu sovětské avantgardy, který se projevoval až do sklonku 60. let, měl ale tento vliv spíše fragmentární povahu. Skupina autorů kolem časopisu *Květen* se v druhé polovině 50. let ve svém odporu k povrchnosti socialistického realismu nechala inspirovat díly autorů sovětské

„nové vlny“ Jevgenije A. Jevtušenka či Alexandra A. Vozněsenského. V 60. letech mělo velký vliv dílo Alexandra I. Solženicyna. V roce 1963 vyšla v překladu Sergeje Machonina jeho kniha *Jeden den Ivana Děnísoviče*. Na sjezdu spisovatelů v červnu 1967 pak Alexandr Kliment informoval o Solženicynově protestu proti sovětské kulturní politice. Písničkáři Karel Kryl a později Jaromír Nohavica byli podobně inspirováni texty Vladimíra Vysockého. Ke starším sovětským vzorům se hlásila česká experimentální poezie Věry Linhartové či Ivana Wernische, kteří navazovali na ruské a sovětské futuristy. V 70. a 80. letech hrály překlady sovětských autorů důležitou roli, protože umožňovaly reflexi nenormálnosti „normalizačního“ období. Ze sovětských autorů se jednalo zejména o nekonformní spisovatele Vasilije M. Šukšina a Bulata Š. Okudžavu, ze starších autorů pak dílo Michaila A. Bulgakova, především jeho vrcholné dílo *Mistr a Markétka*. Mimořádný ohlas u nás vyvolal v posledních letech komunismu film *Pokání* Tengize Abuladzeho, který v groteskní politické alegorii odsuzuje zneužívání moci. S postupem perestrojky československá normalizační cenzura považovala sovětský vliv za natolik nebezpečný, že zakázala i řadu sovětských publikací a periodik.

4. Vzájemné vztahy po roce 1989

Po zhroutilí komunistického režimu v Československu nemohla nová reprezentace Sovětský svaz ignorovat. Od západních státníků byla cítit jistá distance a nechut' k takto rychlé likvidaci sovětského bloku. Určitá míra kontinuity musela být tedy zachována. Kromě toho Československo mělo se SSSR příliš společného. Nebylo reálné zpřetrhat všechny svazky. Mimoto bylo velmi obtížné předpovědět bezprostřední kroky sovětské diplomacie, jež měla v zásobě kolem 73 500 vojáků sovětské armády dislokovaných na československém území. I proto vedla první zahraniční cesta federálního premiéra Mariána Čalfy a ministra zahraničí Jiřího Dientsbiera právě do Moskvy se žádostí o změnu statusu okupačních vojsk. Sověti nakonec v otázce svých ozbrojených sil ustoupili. Prezident Václav Havel mohl již koncem února 1990 v Moskvě podepsat dohodu o stažení sovětských vojsk z území Československa (poslední sovětský voják, generál Eduard Vorobjov opustil území republiky 27. 6. 1991). Dalším sporným bodem byla otázka existence Varšavské smlouvy. Její zachování si zpočátku kromě SSSR přály i západní státy. V zájmu udržení mezinárodněpolitické stability souhlasily s jistou omezenou formou existence paktu i nové středoevropské demokracie. V důsledku sovětského postupu v Pobaltí se však následně tyto státy odmítly na další spolupráci podílet. V létě 1991 bylo rozpuštění aliance definitivně stvrzeno.

Významnou zájmovou oblastí československé politiky byly otázky hospodářské. Vzhledem k existenci ohromného sovětského dluhu vůči Československu stáli českoslovenští politici o zachování jisté formy spolupráce v rámci zreformované RVHP a doufali v postupné vyrovnání sovětských závazků. Tyto snahy se však nepodařilo realizovat a nefunkční hospodářský kolos za všeobecného nezájmu zanikl v červnu 1991. K nevýhodné likvidaci finančních závazků došlo za velmi nestandardních a podezřelých okolností až na přelomu tisíciletí.

Nezbytným bodem československé polistopadové zahraniční politiky byla rovněž úprava vzájemných smluvních vztahů obou států. Vedle nově navazovaných kontaktů s jednotlivými částmi rozpadajícího se Sovětského svazu a diplomatického uznávání odtrhnuvších se republik bylo jednáno o uzavření nové dvoustranné československo-sovětské smlouvy. Po nejrůznějších průtazích byla Smlouva o dobrém sousedství, přátelských vztazích a spolupráci mezi Československem a Sovětským svazem podepsána v Moskvě 3. 10. 1991. K jejímu naplnění však již vzhledem k brzkému zániku SSSR nedošlo. Standardní vztahy s Ruskou federací, jež přebrala mezinárodní závazky po SSSR, byly navázány 1. 4. 1992, kdy prezident Havel v Moskvě podepsal s ruským prezidentem Borisem Jelcinem novou československo-ruskou smlouvu o přátelství a spolupráci. Zánikem SSSR na konci roku 1991, resp. rozdělením Československa na konci roku následujícího byla definitivně ukončena sedmdesátiletá, velmi dynamická a vzhledem k ideologickým dogmatům a proměnám mezinárodních vztahů rovněž nesmírně kontroverzní kapitola české (československé) zahraniční politiky.

Edice

N. M. Rodionov – K. Kurka a kol. (ed.), *Československo-sovětské vztahy. 1945-1960. Dokumenty a materiály*, Praha 1971; *Dokumenty a materiály k dějinám československo-sovětských vztahů* (5 dílů), Praha 1975-1988; *Československo-sovětské vztahy 1972-1976. Dokumenty a materiály*, Praha 1977; *Sovetsko-čechoslovackije otnošenija (1977-1982). Dokumenty i materialy*, Moskva 1984; *Organizace Varšavské smlouvy. Dokumenty a materiály. 1955-1985*, Praha 1986; Karel Kaplan – Alexandra Špiritová (ed.), *ČSR a SSSR 1945-1948 (Dokumenty mezivládních jednání)*, Brno 1997; Jan Němeček a kol. (ed.), *Československo-sovětské vztahy v diplomatických jednáních 1939-1945*, (2 sv.) Praha 1998, 1999.

Literatura

V. Vochoč, *Uznání sovětského Ruska*, in: Theodor Saturník a kol., Pocta k 60. narozeninám univ. prof. dr. Ant. Hobzy, Praha 1936, s. 98-119; Hubert Rypka, *S východem a západem*, Londýn 1944; Věra Olivová, *Československo-sovětské vztahy v letech 1917-1922*, Praha 1957; Jan Jíša (ed.), *Československo-sovětské literární vztahy v období meziválečném*, Praha 1965; Jan Křen – Václav Kural, *Ke stykům mezi československým odbojem a SSSR (1939-1941)*, Historie a vojenství, 1967, s. 437-471, 731-771; Josef Macek (ed.), *Dějiny československo-sovětských vztahů nové a nejnovější doby*, Praha 1967; S. I. Prasolov – P. I. Rezonov (ed.), *Sovetsko-čechoslovackije otnošenija meždu dvumja vojny (1918-1939). Iz istorii gosudarstvennyh, diplomatičeskich, ekonomičeskich i kulturnyh svjazej*, Moskva 1968; Zdeněk Sládek, *Československá politika a Rusko 1918-1920*, Československý časopis historický 16, 1968, s. 849-871; týž, *Hospodářské vztahy ČSR a SSSR 1917-1938*, Praha 1971; Robert Kvaček, *Navázání československo-sovětských diplomatických styků v roce 1934*, in: Studie z obecných dějin (K šedesátinám Oldřicha Říhy), Praha 1972, s. 157-176; týž, *Úsilí Sovětského svazu o evropskou bezpečnost v letech 1936-1937*, Československo-sovětské vztahy 2, 1973, s. 107-120; Zdeněk Sládek, *Evakuační akce československých vojsk v sovětském Rusku (1919-1920)*, tamtéž 4, 1975, s. 97-119; František Hejl (ed.), *Československo-sovětské vztahy jako faktor mezinárodní politiky 1917-1970. Materiály československo-sovětského sympozia*, Praha 1975; Zdeněk Sládek, *Boj o rozvíjení hospodářských vztahů mezi Československem a SSSR v letech 1945-1948*, Československo-sovětské vztahy 5, 1976, s. 27-40; Emil Voráček, *Československo-sovětské hospodářské vztahy 1945-1948*, Praha 1985; Vladislav Moulis – Jaroslav Valenta – Jiří P. Vykoukal, *Vznik, krize a rozpad sovětského bloku v Evropě 1944-1989*, Ostrava 1991; Tomáš Garrigue Masaryk – Edvard Beneš, *Otevřít Rusko Evropě (Dvě stati k ruské otázce v roce 1922)*, Praha 1992; Toman Brod, *Československo a Sovětský svaz 1939-1945*, Praha 1992; Ivan Pfaff, *Sovětská zrada 1938*, Praha 1993; týž, *Česká levice proti Moskvě 1936-1938*, Praha 1993; Bohuslav Litera, *Gorbačov a východní Evropa*, in: Vladislav Moulis – Zdeněk Sládek – Emil Voráček, *Sondy k dějinám SSSR 1917-1991 (studie a články)*, Praha 1993, s. 188-239; Eduard Táborský, *Prezident Beneš mezi Západem a Východem*, Praha 1993; František Janáček – Jan Němeček, *Realita a iluze Benešovy „ruské“ politiky 1939-1945*, in: Edvard Beneš – československý evropský politik, Praha 1994, s. 71-96; Jindřich Madry, *Období zbrojení a přezbrojování. Uzlové body komunistického rozhodování o Československu po Stalinovi*, Soudobé dějiny 1, 1994, s. 623-639; Vilém Prečan, *Velmoci a Československo ke konci druhé světové války*, in: týž, *V kradeném čase*, Brno 1994, s. 73-77; Karel Kaplan, *Československo v RVHP (1949-1956)*, Praha 1995; Jan Wanner, *Brežněv a východní Evropa 1968-1982*, Praha

1995; Karel Sommer, *Sovětská válečná kořist a Československo*, in: O sovětské imperiální politice v Československu v letech 1945-1968 (Sborník příspěvků), Olomouc 1995, s. 9-23; Jan Němeček, *Československá diplomatická mise v Moskvě (březen-prosinec 1939)*, *Moderní dějiny* 4, 1996, s. 221-277; Vladislav Moulis, *Podivné spojenectví. K československo-sovětským politickým a hospodářským vztahům mezi dubnem 1945 a únorem 1948*, Praha 1996; Valentina V. Marjinová, *Od důvěry k podezíravosti. Sovětští a českoslovenští komunisté v letech 1945-48*, *Soudobé dějiny* 4, 1997, s. 451-467; Karel Durman, *Útěk od praporů (Kreml a krize impéria 1964-1991)*, Praha 1998; Igor Lukeš, *Československo mezi Stalinem a Hitlerem*, Praha 1999; Jindřich Dejmek, *K československo-sovětským politickým vztahům ve druhé polovině třicátých let (Kritické úvahy nad monografiemi Ivana Pfaffa a Igora Lukeše)*, *Český časopis historický* 97, 1999, s. 80-106; Karel Kaplan, *Kořeny československé reformy 1968 (I. Československo a rozpory v sovětském bloku)*, Brno 2000; Jindřich Dejmek, *Edvard Beneš a fenomén Ruska mezi světovými válkami*, *Slovanský přehled* 87, 2001, s. 165-188; Jan Němeček, *Edvard Beneš a Sovětský svaz 1939-1945*, *Slovanský přehled* 87, 2001, s. 313-343; Jindřich Dejmek, *Československo, jeho sousedé a velmoci ve XX. století (1918-1992) (Vybrané kapitoly z dějin československé zahraniční politiky)*, Praha 2002; Karel Kaplan, *Rada vzájemné hospodářské pomoci a Československo 1957-1967*, Praha 2002; Mečislav Borák a kol. (ed.), *Perzekuce občanů z území dnešní České republiky v SSSR. Sborník příspěvků*, Praha 2003.

Lukáš Babka – Petr Roubal